

Original Article

राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्यातील योगदान

प्रा. डॉ.डी.एस. कांबळे

जवाहर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, अणदूर

Email: Kambleds19@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2025-171102

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 11(A)

Pp. 8-12

November. 2025

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. समाज जीवनाच्या गरजा आशा-आकांक्षा आणि उद्दिष्टे यांच्याशी शिक्षणाचा फारच जवळचा संबंध आहे. समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक विचार प्रवाहाना योग्य वळण देण्याचे काम शिक्षणाचे आहे. मानवाची अस्मिता व अस्तित्व व्यवस्थीत ठेवून त्याला स्वाभिमानाने आणि सुखाने जगण्याचा मार्ग दाखविणे हे शिक्षणाचे महत्वाचे कार्य आहे. समाजाची सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी समाजातील तळागाळातील गोर गरीब जनतेला शिक्षण मिळाले पाहिजे. पण भारतीय समाजात शिक्षण घेण्याचा अधिकार मुठभर लोकांना होता त्यामुळे बहुजन समजातील विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित होता. शाहूंनी हरिजन व गिरिजन यांची गुलामगिरी नष्ट करून त्यांना सर्व मानवी हक्क मिळवून दिले. खरोखर बुद्धानंतर भारतात राजर्षी शाहू महाराज हाच एक राजा होऊन गेला.

Submitted: 15 Oct. 2025

मुख्य शब्द: शिक्षण व समाज, अष्टपैलू व्यक्तिमत्व.

Revised: 25 Oct. 2025

Accepted: 10 Nov. 2025

Published: 30 Nov. 2025

परिचय

राजर्षी शाहू छत्रपती ही एक अष्टपैलू महान व्यक्ती होती. हिंदी शास्त्रीय संगीताचा एक उत्साही पुरस्कर्ता, मराठी रंगभूमीचा एक प्रमुख शिल्पकार, मल्लविद्येचा एक मोठा आधारस्तंभ आणि आधुनिक महाराष्ट्राचा एक निष्ठावंत भाग्यविधाता अशा महत्त्वाच्या विविध भूमिका त्यांनी यशस्वीरीत्या वठविल्या. त्यांनी भारतात नवसमाज निर्मितीसाठी एक समाज क्रांतिकारक नेता म्हणून जी महान कामगिरी केली ती संस्मरणीय व ऐतिहासिक महत्त्वाची ठरली.

राजर्षांनी स्वतःच्या जिव्हासे व राज्यास धोका पत्करूनही क्रांतिकारक सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या. प्रजेच्या हितार्थ त्यांनी अजस्र धरणे उभारली, कालव्यांची भव्य योजना हाती घेतली आणि सहकारी संस्था काढून ते भारतातील हरितक्रांतीचे अग्रदूत ठरले. सामान्य जनतेस सामाजिक न्याय मिळावा व न्यायासना समोर प्रत्येक व्यक्ती समान ठरावी म्हणून त्यांनी क्रांतिकारक नि पुरोगामी निर्बंध करून वरिष्ठवर्ग व कनिष्ठवर्ग यांच्यातील भेदभाव नष्ट केला. त्यांनी मागासवर्ग व दलितवर्ग यांचा उघडपणे कैवार घेतला व त्यांची उन्नती करणे म्हणजेच देशोद्धार करणे होय, असे निर्भयपणे व नेटाने प्रतिपादन केले.

कोल्हापूरपासून नागपूरपर्यंत अनेक ठिकाणी ज्ञानदीप लावून आणि आपल्या राज्यात सक्तीचे मोफत शिक्षण सुरू करून शाहूंनी महाराष्ट्रातील मागास व दलित वर्गांची मानसिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्तता करण्याचा कसून प्रयत्न केला.

शाहूंनी हरिजन व गिरिजन यांची गुलामगिरी नष्ट करून त्यांना सर्व मानवी हक्क दिले. खरोखर बुद्धानंतर भारतात राजर्षी शाहू हाच एक असा राजा होऊन गेला की जो हरिजन व गिरिजन यांच्या पंगतीस प्रेमाने, निर्भयपणे व उघडपणे जेवला. त्यामुळे राजर्षी शाहू छत्रपती यांना महाराज' ही बिरुदावली प्राप्त झाली होती.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.17862771

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. डॉ.डी.एस. कांबळे, जवाहर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, अणदूर

How to cite this article:

कांबळे, . डी . एस . (2025). राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्यातील योगदान. Journal of Research and Development, 17(11(A)), 8–12. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17862771>

शिक्षणाचा अर्थ :

शिक्षणास इंग्रजीमध्ये एज्युकेशन (Education) म्हटले जाते. एज्युकेशन हा शब्द लॅटिन भाषेतील एज्युकेअर (Educator) या शब्दापासून बनला आहे आणि या शब्दाचा अर्थ विकसित करणे, वाढविणे आणि संवर्धन करणे असा आहे. याचा दुसरा अर्थ जागृत करणे, चालना देणे असा देखील आहे.

व्याख्या :

- १) सर पर्सिन शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा परिपूर्ण विकास असून त्याद्वारे आपल्या सर्वोत्तम क्षमतेद्वारे मानवी जीवनाकरिता मौलिक योगदान करू शकते.
- २) महात्मा फुले : समाज परिवर्तनाचे हुकमी हत्यार म्हणजे शिक्षण होय.
- ३) जॉन रूसो - सदृढ शरीरात सुदृढ मन असणारी माणसे निर्माण करणे हे शिक्षणाचे साध्य होय.

उद्देश :

१. राजर्षी शाहू महाराज यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
२. मानवी जीवनात शिक्षणाचे महत्व जाणून घेणे.
३. कोल्हापूरपासून नागपूरपर्यंत अनेक ठिकाणी ज्ञानदीप लावून आणि आपल्या राज्यात सक्तीचे मोफत शिक्षण संदर्भात कार्य स्पष्ट करणे.
४. संबंधीत शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.

माहिती स्रोते व संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी संदर्भ ग्रंथ, जर्नल, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन :

शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंत, त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव तर आईचे नाव राधाबाई होते. कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले, व 'शाहू' हे नाव ठेवले. १८८९ ते १८९३ या चार वर्षांच्या कालखंडात धारवाड येथे शाहू महाराजांचा शैक्षणिक आणि शारीरिक विकास झाला. शिक्षण चालू असतानाच १ एप्रिल १८९१ रोजी बडोद्याच्या गुणाजीराव खानविलकर यांच्या लक्ष्मीबाई या मुलीशी शाहू विवाहबद्ध झाले. या वेळी त्यांचे वय १७ वर्षांचे होते आणि लक्ष्मीबाई वय १२ वर्षांहून कमी होते. एप्रिल १८९४ रोजी त्यांचा राज्यारोहण समारंभ झाला. राज्याभिषेक झाल्यानंतर १९२२ पर्यंत म्हणजे २८ वर्षे ते कोल्हापूर संस्थानाचे राजे होते.

शाहू महाराजांनी बहुजन समाजात शिक्षण प्रसार करण्यावर विशेष भर दिला. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी राजाज्ञा काढली. अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी १९१९ साली सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळ्या शाळा भरवण्याची पद्धत बंद केली. बहुजन समाजाला राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी त्यांनी १९१६ ला निपाणी येथे 'डेक्कन रयत असोसिएशन' ही संस्था स्थापली.

त्यांचे शिक्षण ब्रिटिश अधिकारी फ्रेजर यांच्या हाता खाली झाले. पुढील शिक्षण राजकोटच्या राजकुमार कॉलेज मध्ये व धारवाड येथे झाले. अभ्यास व शैक्षणिक सहलीद्वारे मिळालेले व्यवहारज्ञान यामुळे शाहूराजे यांचे व्यक्तिमत्व विकसित झाले होते. १८९६ चा दुष्काळ व नंतर आलेली प्लेगची साथ या काळात त्यांची कसोटी लागली आणि त्याला ते पूर्णपणे उतरले.

शाहू छत्रपती स्पनिंग अँड वीव्हिंग मिल, शाहूपुरी व्यापारपेठ, शेतकऱ्यांची सहकारी संस्था, शेतकी तंत्रज्ञानाच्या संशोधनासाठी किंग एडवर्ड अँग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट इत्यादी संस्था कोल्हापुरात स्थापण्यात त्यांचा प्रमुख वाटा होता. राधानगरी धरणाची उभारणी, शेतकऱ्यांना कर्जे उपलब्ध करून देणे अशा उपक्रमांतूनही त्यांनी कृषि विकासाकडे लक्ष पुरवले.

शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांच्या शिक्षणासाठी, तसेच मूकनायक वृत्तपत्रासाठीही सहकार्य केले होते. त्यांनी चित्रकार आबालाल रहिमान यांच्यासारख्या कलावंतांना राजाश्रय देऊन प्रोत्साहन दिले. शाहू महाराजांना 'राजर्षी' ही उपाधी कानपूरच्या कुर्मी क्षत्रिय समाजाने दिली.

स्वातंत्र्यापूर्वीकैक वर्षे आधी समता, बंधुता, धर्म निरपेक्षता, सर्व घटकांना विकासाची समान संधी ही तत्त्वे शाहू महाराजांनी करवीर संस्थानात अमलात आणली. म्हणूनच त्यांचा देशभरात 'महाराजांचे महाराज' असा गौरव होतो. रयत प्रजा व उपेक्षित समाजाला त्यांचे हक्क व न्याय मिळवून देण्याचे कार्य शाहूंनी केले. आपल्या संपूर्ण जीवन कार्यामध्ये त्यांनी समाजातील बहुजन समाजाला त्यांचे न्याय व हक्क मिळवून देण्यासाठी आपल्या अधिकाराचा पूर्णपणे वापर केला म्हणूनच ते लोककल्याणकारी राज्यकर्ते ठरले.

महाराजांनी सुमारे २८ वर्षे राज्यकारभार केला. शाहू राजांना बहुजनांच्या शिक्षणाविषयी तळमळ होती. म्हणून कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला. तसेच ५०० ते १००० लोकवस्तीच्या गावांमध्ये शाळा काढल्या. जे पालक आपल्या

मुलांना शाळेत पाठवणार नाहीत त्या पालकांना प्रति महिना १ रु. दंड आकरण्याची कायदेशीर तरतूद केली. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. अस्पृश्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना स्वावलंबी बनवण्याचे ठरवले. त्यासाठी अस्पृश्यांना स्वतंत्र व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले, दुकाने हॉटेल्स काढण्यासाठी प्रोत्साहन दिले, तसेच आर्थिक मदत देखील देऊ केली. अस्पृश्यांना शिवण यंत्रे देऊन स्वतंत्र व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले. राजवाड्यातील कपडे त्यांच्याकडून शिवून घेण्यास सुरुवात केली. गंगाधर कांबळे या व्यक्तीला कोल्हापुरात मध्य वस्तीत चहाचे दुकान काढून दिले. अस्पृश्यांना समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून त्यांनी महार पैलवानांना पैलवान चांभार यांना सरदार अभंग यांना पंडित अशा पदव्या दिल्या, अस्पृश्य सुशिक्षित तरुणांची तलाठी म्हणून नेमणूक केली.

अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळ्या शाळा भरवण्याची पद्धत १९१९ मध्ये बंद केली. गावच्या पाटलाने कारभार चांगला चालवावा यासाठी शिक्षण देणाऱ्या पाटील शाळा, प्रत्यक्ष व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या, तंत्रे व कौशल्ये शिकवणाऱ्या शाळा असेही उपक्रम त्यांनी राबवले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विचारांचा व कार्याचा वारसा समर्थपणे चालवणारा राजा म्हणून आपली ओळख निर्माण केली. सामाजिक बंधुभाव, समता, दलित व उपेक्षित बांधवांचा उध्दार, शिक्षण, शेती, उद्योगधंदे, कला, क्रिडा व आरोग्य इत्यादी महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांमध्ये अद्वितीय स्वरूपाचे कार्य केले.

मागासलेल्या लोकांना प्रगतीच्या प्रवाहात आणावयाचे असेल तर त्यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली पाहिजे. हा व्यापक दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून ६ जुलै १९०२ रोजी कोल्हापूर संस्थानात मागास जातींना ५०% जागा राखीव राहतील अशी घोषणा केली व तिची त्वरित अंमलबजावणी करून संबंधित अधिकाऱ्यांकडून अहवाल मागविले. शाहूंच्या या निर्णयाला तेंव्हा अनेक उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांनी विरोध केला. त्या काळात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जातीच्या लोकांसाठी नोकरीमध्ये राखीव जागांची तरतूद करून सरकारी नोकऱ्या मिळवून दिल्या. शाळा, दवाखाने, पाणवठे, सार्वजनिक विहिरी, सार्वजनिक इमारती इत्यादी ठिकाणी अस्पृश्यांना समानतेने वागवावे असा आदेश त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात काढला. १९१७ साली त्यांनी पुनर्विवाहाचा कायदा करून विधवा विवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळवून दिली. तसेच त्यांनी देवदासी प्रथा बंद करण्यासाठीही कायद्याची निर्मिती केली. बहुजन समाजाला राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी त्यांनी १९१६ साली निपाणी येथे 'डेक्कन रयत असोसिएशन' ही संस्था स्थापली.

त्याकाळी धर्माच्या नावाखाली देवांना मुले-मुली वाहण्याची विचित्र पद्धत भारतात चालू होती. परंतु राजांनी आपल्या संस्थानात जोगत्या-मुरळी प्रतिबंधक कायदा करून ही पद्धत बंद पाडली. जातिभेदाचे प्रस्थ नष्ट व्हावे म्हणून आपल्या संस्थानात आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास कायदेशर मान्यता दिली. तसा कायदा पारित केला आणि याची प्रत्यक्ष अंमल बजावणी करताना आपल्या चूलत बहीणीचे लग्न धनगर समाजातील यशवंतराव होळकर यांच्याशी लावून दिले. एवढेच नव्हे तर संस्थानात जवळजवळ १०० मराठाधनगर विवाह घडवून आणले. अशा अनेक कार्यांच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक व दर्जा मिळवून दिला.

तत्कालीन परिस्थितीमध्ये जातिव्यवस्थेची शिकार झालेल्या अनेक जमाती त्या काळात चोऱ्या, दरोडे अशा चुकीच्या मार्गांचा अवलंब करत होत्या. सनातनी वर्णव्यवस्थेने त्यांना उपेक्षित ठेवून शिक्षण, सत्ता व संपत्तीचा अधिकार नाकारला, त्यामुळे त्यांचे जीवन नैराश्यमय झाले. त्याचाच परिणाम म्हणून त्यांनी चोऱ्या, दरोड्यांचा मार्ग अवलंबला. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने या जमातीवर गुन्हेगारीचा शिक्रा मारला. त्यांना रोज गावकामगाराकडे हजेरी लावावी लागत असे. शाहू राजांना या लोकांविषयी कणव होती. कारण ते खऱ्या अर्थाने वंचितांचे राजे होते. त्यामुळे शाहूंनी हजेरी पद्धत बंद केली. या जाती जमातींच्या लोकांना एकत्रित करून गुन्हेगारी पासून त्यांना परावृत्त केले. त्यांना संस्थानात नोकऱ्या दिल्या. त्यांच्यातून पहारेकरी, रखवालदार, रथाचे सारथी निर्माण केले. त्यांना घरे बांधून दिली. वणवण भटकणाऱ्या लोकांच्या राहण्याची सोय झाली. पोटापाण्याची सोय झाली. त्यामुळे गुन्हेगार म्हणून शिक्रा बसलेल्या लोकांना माणूस म्हणून समाजात सन्मानाने वावरता येऊ लागले.

गुन्हेगारांना शासन करणारा सत्ताधीश सर्वत्र पहायला मिळेल. मात्र त्यांना प्रेमाने, मायेने आपलेसे करून समाजात सामाजिक दर्जा देणारा व त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करणारा राजा विरळाच. वेदोक्त मंत्र म्हणण्याच्या अधिकारावरून झालेला वेदोक्त संघर्ष राजर्षी शाहूंच्याच काळात झाला. हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनातील वादळच होते. या प्रकरणामुळे सत्यशोधक चळवळ आणखी प्रेरित झाली. बहुजन, अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगीण विकास साधण्याचे कार्य करताना त्यांनी एका अर्थाने महात्मा फुले यांचीच परंपरा पुढे चालवली. त्यांनी सत्यशोधक चळवळीला प्रत्यक्ष सहकार्य केले. कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सत्यशोधक चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे ही महत्त्वाची जबाबदारी राजर्षी शाहू महाराजांनी पार पाडली त्यांच्या नेतृत्वाखालीच संपूर्ण कोल्हापूर संस्थानांमध्ये सत्यशोधक चळवळ उभी राहिली आणि ती नेटाने पुढे नेण्याची कामगिरी देखील पार पाडली गेली. पुढे या चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी पार पाडली यासाठी त्यांनी शिक्षणातून बहुजन समाजाचा सर्वांगीण विकास हे सूत्र अंगिकारले. दलित पीडित उपेक्षित समाजाला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला यामागे खरी प्रेरणा ही महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची होती. बाबासाहेब आंबेडकरांना माणगावच्या परिषदेमध्ये "दलितांचा नेता" व "भारतीय अग्रणी नेता" म्हणून घोषित केले. यापुढील काळामध्ये बाबासाहेबांनी दलित उपेक्षित समाजाचे नेतृत्व करावं असं आवाहनही महाराजांनी केलं. शाहू यांनी सर्व उपेक्षित समाजातील व अस्पृश्य वर्गातील लोकांना आपल्या संस्थानामध्ये आरक्षणाद्वारे नोकऱ्या

देण्याचा प्रयत्न केला, यादृष्टीने संपूर्ण भारतामध्ये आरक्षणाचे जनक म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो. सामाजिक न्यायाची भूमिका घेऊन शाहूराजांनी सामाजिक समतेसाठी प्रयत्न केले.

शाहूंनी कोल्हापूर संस्थानात संगीत, चित्रपट, चित्रकला, लोककला आणि कुस्ती या क्षेत्रांतील कलावंतांना राजाश्रय देऊन त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे महत्कार्य केले.

राजर्षी शाहू महाराजांनी सुमारे २८ वर्षे राज्यकारभार केला. त्यांनी आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी राजाज्ञा काढली. अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळ्या शाळा भरवण्याची दुष्ट पद्धत १९१९ मध्ये बंद केली. गावच्या पाटलाने कारभार चांगला चालवावा यासाठी शिक्षण देणाऱ्या पाटील शाळा, प्रत्यक्ष व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या, तंत्रे व कौशल्ये शिकवणाऱ्या शाळा, बहुजन विद्यार्थ्यांसाठी वैदिक पाठशाळा, संस्कृत भाषेच्या विकासासाठी संस्कृत शाळा असेही उपक्रम त्यांनी राबवले.

शाहू महाराजांनी समतेवर आधारित राज्य निर्माण केले. त्यामुळे जातीयवादी समाजकंटक लोकानी महाराजांना ठार मारण्याचे प्रयत्न केले. एकदा मारेकरी पाठवून आणि एकदा बाँब फेक करून महाराजांना दगा करायचा प्रयत्न केला गेला. पण जनतेचे प्रेम आणि दुवा यांच्या पुण्याईने महाराज सुखरूप राहिले. महाराजांना बदनाम करायचेही अनेक प्रयत्न झाले. पण शत्रूंचे सारे प्रयत्न विफल ठरले.

महाराजांनी सुरू केलेली शैक्षणिक वसतिगृहे :

- * व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस (१९०१)
- * दिगंबर जैन बोर्डिंग (१९०१)
- * वीरशैव लिंगायत विद्यार्थी वसतिगृह (१९०६)
- * मुस्लीम बोर्डिंग (१९०६)
- * मिस क्लार्क होस्टेल (१९०८)
- * दैवज्ञ शिक्षण समाज बोर्डिंग (१९०८)
- * श्री नामदेव बोर्डिंग (१९०८)
- * पांचाळ ब्राह्मण वसतिगृह (१९१२)
- * श्रीमती सरस्वतीबाई गौड सारस्वत ब्राह्मण विद्यार्थी वसतिगृह (१९१५)
- * इंडियन ख्रिश्चन होस्टेल (१९१५)
- * कायस्थ प्रभू विद्यार्थी वसतिगृह (१९१५)
- * आर्यसमाज गुरुकुल (१९१८)

वेदोक्त मंत्र म्हणण्याच्या अधिकारावरून झालेला वेदोक्त संघर्ष राजर्षी शाहूंच्याच काळात झाला. हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनातील वादळच होते. या प्रकरणामुळे सत्यशोधक चळवळ आणखी प्रखर झाली. बहुजन, अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगीण विकास साधण्याचे कार्य करताना त्यांनी एका अर्थाने महात्मा फुले यांचीच परंपरा पुढे चालवली. त्यांनी सत्यशोधक चळवळीला प्रत्यक्ष सहकार्य केले.

शाहू छत्रपती स्पनिंग ॲन्ड विव्हिंग मिल'ची स्थापना, शाहूपुरी व्यापारपेठेची स्थापना, गुळाच्या बाजारपेठेची निर्मिती, शेतकऱ्यांच्या सहकारी संस्थांची स्थापना, शेतकऱ्यांना कर्जे उपलब्ध करून देणे असे उपक्रम त्यांनी आपल्या संस्थानात राबविले. शेती, उद्योग, सहकार या क्षेत्रांत राजर्षींनी नवनवे प्रयोग केले. शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी त्यांनी संशोधनाला पाठिंबा दिला. नगदी पिके व तंत्रज्ञानाचा वापर वाढण्यासाठी त्यांनी 'किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट' स्थापन केली. राजांनी त्याकाळी पाण्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन भविष्यात रयतेला दुष्काळाला सामोरे जावे लागणार नाही यासाठी राधानगरी नावाचे धरण बांधले.

राजर्षी शाहूंनी कोल्हापूर संस्थानात संगीत, चित्रपट, चित्रकला, लोककला आणि कुस्ती या क्षेत्रांतील कलावंतांना राजाश्रय देऊन त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. अशा या थोर राजाला अवघे ४८ वर्षे आयुष्य लाभले. ६ मे १९२२ रोजी मुंबईतील खेतवाडी बँक रोडवर असलेल्या 'पन्हाळा लॉज' नावाच्या बंगल्यात सकाळी ६ वाजता शाहू महाराजांचे निधन झाले. कोल्हापूर संस्थानाचा सूर्य अस्तास गेला. अखंड मानवतेला स्वतः वाहून घेतलेल्या या राजाच्या निर्मल कीर्तीला कोटी कोटी प्रणाम !

शाहू महाराजांचा २६ जून हा जन्मदिवस महाराष्ट्रात 'सामाजिक न्याय दिवस' म्हणून पाळला जातो.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

संदर्भ

- १) धनंजय कीर: राजर्षी शाहू छत्रपती - पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९७९, १९९२ आणि २०११.
- २) पी.बी. साळुंके : शाहू गौरव ग्रंथ - महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी, कोल्हापूर.
- ३) रा.तू. भगत : राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन शिक्षण - सिद्धराज प्रकाशन, पुणे.
- ४) कृ.गो. सूर्यवंशी : राजर्षी शाहू: राजा माणूस- ठोकळ प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ५) रमेश जाधव: लोकराजा शाहू छत्रपती- सुरेश एजन्सी, प्रथम आवृत्ती, ३० ऑगस्ट १९९७
- ६) लोकराज्य मासिक :- एप्रिल, २०१८
- ७) शेतकरी मासिक एप्रिल, २०१७
- ८) www.google.